

Radosław Michna

W obronie polskości. Tajne nauczanie, walka o polską oświatę, kulturę i tradycję w Bydgoszczy w okresie zaboru pruskiego

słowa kluczowe: tajne nauczanie, szkolnictwo, germanizacja, zabór pruski, Bydgoszcz

Miasto nad Brdą obchodzi w 2020 r. uroczysty jubileusz 100-lecia powrotu Bydgoszczy do macierzy. Po niemal półtorawiekowym okresie zaboru pruskiego 20 stycznia 1920 r. Bydgoszcz została włączona w granice Polski.

W niniejszym opracowaniu ze szczególnym uwzględnieniem aspektów kulturalno-oświatowych przedstawiono działania polskiego społeczeństwa w Bydgoszczy drugiej połowy XIX i pierwszych dwóch dekad XX w., mające na celu obronę tożsamości narodowej, ojczystej mowy i polskich tradycji, które podejmowano na drodze do odzyskania niepodległości.

W Bydgoszczy w latach 70. XIX w. nasiliły się od dawna już obecne tendencje germanizacyjne, które przeciwko społeczeństwu polskiemu w ideologii Kulturkampf realizował kanclerz Rzeszy Otto von Bismarck. Obszarem pruskiego reakcjonizmu był Kościół katolicki, a także szkolnictwo, mające dotychczas charakter wyznaniowy. Wraz z wprowadzoną przez pruski parlament ustawą z 8 marca 1872 r. całkowity nadzór nad szkolnictwem przeszedł w ręce państwa, reprezentowanego przez szkolnych inspektorów lokalnych i powiatowych. W rezultacie duchowieństwu katolickiemu odebrano nadzór nad szkołami, a w dalszej konsekwencji tzw. ustaw majowych z 1873 i 1874 r. państwo zdobyło także istotny wpływ na obsadzanie stanowisk kościelnych. Wydane przez nadprezydenta Prowincji Poznańskiej Williama von Günthera rozporządzenie z 27 października 1873 r. usankcjonowało w całym szkolnictwie elementarnym język niemiecki jako wykładowy, z wyjątkiem nauczania religii. Minister oświaty Gustav von

Gossler wydał 7 września 1887 r. zarządzenie, które zlikwidowało naukę języka polskiego w szkołach ludowych w Prowincji Poznańskiej, w Prusach Wschodnich i Zachodnich¹.

Postępująca w latach 70. XIX w. polityka germanizacyjna dążyła do ograniczania i wypierania lekcji języka polskiego również w szkołach średnich. W powstałym 1817 r. Królewskim Gimnazjum w Bydgoszczy obowiązkowe lekcje języka polskiego prowadzono do 1848 r. Wydane rozporządzenie Prowincjonalnego Kolegium Szkolnego w Poznaniu z 25 kwietnia 1848 r. zniosło ten obowiązek i lekcje polskiego stały się odtąd dobrowolne. O zwolnienie z edukacji w ich zakresie w każdym pojedynczym przypadku musieli zabiegać rodzice lub opiekunowie uczniów u dyrektora. W semestrze zimowym 1883/84 spośród 589 uczniów z 16 klas Królewskiego Gimnazjum w fakultatywnych zajęciach języka polskiego uczestniczyło 25 osób. Język polski po raz ostatni jako przedmiot nadobowiązkowy pojawił się w programie nauczania w roku szkolnym 1897/1898, w łącznym wymiarze czterech godzin tygodniowo, przypadających po dwie godziny na klasy III-IV i V-VI. Nauczycielami języka polskiego byli w poszczególnych latach: Antoni Wilczewski (1817-1844), Józef Kaletta (1817-1828), Albert Rakowski (1821-1848), Julius Fechner (1842-1844), Ernst Hoffmann (1849-1876/1877), Albert Maciejewski (1864-1866), Jakub Ruczyński (1876-1877/1878), Władysław Marcki (1878-1898). Przedmiot języka polskiego w utworzonej w 1851 r. bydgoskiej Miejskiej Szkole Realnej (*Städtische Realschule*) nauczany był do 1874 r. Języka polskiego uczyli: August Columbus (1851-1858), Maksymilian Sosnowski (1853-1855), Ferdinand Großkreuz (1858-1860), Józef Betkowski (1860-1870), Stanisław Staniewski (1870-1871), Marcel Gieburowski (1871-1874). Od semestru zimowego 1860/61 lekcji języka polskiego udzielano z podziałem uczniów na trzy oddziały klasowe. W każdym z nich na zajęcia przypadały dwie godziny tygodniowo. W otwartej w 1860 r. Miejskiej Szkole Obywatelskiej (*Städtische Bürgerschule*) piętnaście lat później język polski został zniesiony. W latach 1860-1870 nauczycielem języka polskiego był Józef Betkowski, a w kolejnych latach Marcel Gieburowski².

¹ Ł. Borodziej, *Pruska polityka oświatowa na ziemiach polskich w okresie Kulturkampf*, Warszawa 1972, s. 71-113, 204-221; B. Grześ, J. Kozłowski, A. Kramski, *Niemcy w Poznańskim wobec polityki germanizacyjnej 1815-1920*, red. L. Trzeciakowski, Poznań 1976, s. 221-246; M. Chamot, *Pod pruskim zaborem 1772-1919*, [w:] *Kościół katolicki w Bydgoszczy, kalendarium*, red. J. Kutta, Bydgoszcz 1997, s. 164; zob. też W. Frąckowiak, *Walka o polską oświatę elementarną na Pomorzu Gdańskim i w północnej części Regencji Bydgoskiej w okresie zastrzeżonej polityki germanizacyjnej rządu Bismarcka (1885-1889)*, „Prace Komisji Historii”, t. 14, Warszawa-Poznań 1979, s. 3-44.

² R. Michna, *Pruskie szkolnictwo średnie w Bydgoszczy w latach 1815-1920*, Bydgoszcz 2020, s. 117, 152, 168-169, 271.

W 1894 r. utworzono w Poznaniu Związek Popierania Niemczyzny na Kresach Wschodnich (*Verein zur Förderung des Deutschtums in den Ostmarken*), znany powszechnie pod nazwą Hakata³, która powstała od pierwszych liter nazwisk trzech założycieli. Jednym z nich był Christoph von Tiedemann⁴, prezydent Regencji w Bydgoszczy (1881-1899), który szczególną rolę czynnika germanizacji przypisywał szkolnictwu. Hakata jako organizacja nacjonalistyczna o antypolskim charakterze prowadziła szeroką akcję propagandową, inicjowała i wspierała szereg działań mających na celu m.in. całkowitą likwidację języka polskiego w szkołach, wynarodowienie Polaków, a tym samym umocnienie żywiołu niemieckiego i krzewienie jego kultury. W Bydgoszczy w listopadzie 1894 r. powstała lokalna filia Hakaty, jedna z najliczebniejszych i najbardziej aktywnych w Prowincji Poznańskiej. Do członków, a jednocześnie przywódców filii, należeli także profesorowie gimnazjum bydgoskiego, Emil Wiesner oraz Hans Baumert⁵. Gimnazjum w Bydgoszczy było jedną z miejskich instytucji, które intensywnie angażowały się w popieranie niemczyzny na Kresach Wschodnich.

Przeciwwagą dla polityki germanizacyjnej były stowarzyszenia katolickie dla środowisk rzemieślniczych, czeladniczych i robotniczych, organizacje kulturalno-oświatowe, a także o charakterze gospodarczym, tworzone przez ruch narodowy Polaków w Bydgoszczy. W 1872 r. powstało Towarzystwo Przemysłowe, do którego założenia przyczynił się Teofil Magdziński⁶, aktywny także w bydgoskim Towarzystwie Naukowej Pomocy im. Karola Marcinkowskiego. Przy Towarzystwie Przemysłowym istniała polska biblioteka, szkołka niedzielna, prowadząca działalność edukacyjną dla uczniów rzemieślniczych, czynny był amatorski zespół teatralny i kółko śpiewacze. W 1891 r. został utworzony kobiecy oddział Towarzystwa – Towarzystwo Polek. W 1883 r. powstało Towarzystwo Śpiewu „Halka”⁷, które propagowało pieśni patriotyczne. Trzy lata później, w 1886 r., utworzono Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół”⁸, które obok swej działalności

³ A. Galos, F.H. Gentzen, W. Jakóbczyk, *Dzieje Hakaty*, Poznań 1966.

⁴ M. Romaniuk, *Tiedemann Christoph Willers*, [w:] *Bydgoski słownik biograficzny* (dalej cyt. BSB), t. 5, red. J. Kutta, Bydgoszcz 1998, s. 114-116.

⁵ J. Wojciak, *Stosunki polityczne i narodowościowe w latach 1850-1914*, [w:] *Historia Bydgoszczy* (dalej cyt. HB), t. 1 do roku 1920, red. M. Biskup, Warszawa-Poznań 1991, s. 559-560.

⁶ J. Kutta, *Magdziński Teofil*, [w:] BSB, t. 2, Bydgoszcz 1995, s. 96-99.

⁷ A. Grudziński, *Sto lat temu zaczęła śpiewać „Halka”*, „Kalendarz Bydgoski” 1984, r. 17, s. 99-101.

⁸ A. Bogucki, *Zarys historii Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” w Bydgoszczy w latach 1886-1939 (cz. II)*, „Kronika Bydgoska” 1989, t. 11, s. 123-160; tenże, *Bydgoscy Turnerzy*, „Kalendarz Bydgoski” 1997, r. 30, s. 251-252; tenże, *Bydgoszcz Centrum Sokolstwa Polskiego 1886-2007*, Bydgoszcz 2013.

sportowej szerzyło oświatę i kulturę polską. Dla obrony polskości przed germanizacją bardzo duże znaczenie miała patriotyczna postawa i działalność duchowieństwa katolickiego⁹. Ostoją polskości był Kościół katolicki. W 1876 r. powstał przy parafii farniej najstarszy w Bydgoszczy chór, na początku pod nazwą Towarzystwo śpiewu Św. Cecylia, a od 1893 r. jako Towarzystwo śpiewu Św. Wojciech. Poza muzyczną działalnością, śpiewem i koncertami, chór dysponował polską biblioteką, wystawiał amatorskie przedstawienia teatralne, prowadził naukę języka polskiego oraz organizował szereg wykładów o tematyce historycznej¹⁰. W 1892 r. z inicjatywy bydgoskiego proboszcza ks. dr. Józefa Choraszewskiego zostało założone Katolickie Towarzystwo Robotników Polskich¹¹ przy parafii pw. św. św. Marcina i Mikołaja w Bydgoszczy. Organizacja jednoczyła robotników przeciw wpływowi socjalistycznym. Katolickie Towarzystwo Robotników Polskich szerzyło w Bydgoszczy patriotyzm i polską kulturę, dysponowało zasobną biblioteką, propagowało polską prasę i książkę, rozdawało dzieciom z niezamożnych rodzin polskie elementarze, katechizmy, opowiadania historyczne, a także zajmowało się działalnością odczytową. W 1894 r. ks. J. Choraszewski utworzył Katolickie Towarzystwo Rzemieślników Polskich w Bydgoszczy¹².

Bydgoszcz u progu XX w. była w Poznaniu jednym z najbardziej zgermanizowanych miast, które określano jako bastion niemieczyny (*Hochburg des Deutschtums*) czy też Mały Berlin (*Klein Berlin*). Język polski, który usunięto z programu nauczania bydgoskiego Królewskiego Gimnazjum oraz innych miejscowych szkół średnich i elementarnych, musiał być nieustannie broniony w codziennym życiu publicznym mieszkających w mieście nad Brdą Polaków, podejmujących nieustanną walkę o swą narodowość z pruskim zaborcą.

Uczniowie gimnazjum, którzy należeli do grupy tzw. uczniów zamiejscowych, mieli być objęci po zajęciach szkolnych specjalnym nadzorem, co regulowały rozporządzenia Prowincjonalnego Kolegium Szkolnego w Poznaniu oraz wewnętrzne regulaminy szkolne gimnazjum. Rodzice niemieszkający w miejscu,

⁹ B. Janiszewska-Mincer, *Rola duchowieństwa katolickiego w Bydgoszczy w obronie narodowości polskiej od połowy XIX w. do 1920 r.*, „Kronika Bydgoska” 1999, Tom specjalny z okazji wizyty Papieża Jana Pawła II w Bydgoszczy, s. 81-90.

¹⁰ A. Górską-Faye, *Św. Wojciech, Towarzystwo Śpiewu Św. Wojciech*, [w:] *Encyklopedia Bydgoszczy*, t. 1, Bydgoszcz 2011, s. 203.

¹¹ *Pamiętnik Katolickiego Towarzystwa Robotników Polskich w Bydgoszczy (przy Farze)*, Bydgoszcz 1928; J. Umiński, *Katolickie Towarzystwa Robotników Polskich w Bydgoszczy w latach 1892-1939*, „Kronika Bydgoska” 1999, Tom specjalny wydany z okazji wizyty Papieża Jana Pawła II w Bydgoszczy, s. 98-99; M. Chamot, *Działalność społeczna na terenach dzisiejszej diecezji bydgoskiej w okresie przełomu XIX i XX wieku*, [w:] *Kościół katedralny w Bydgoszczy*, red. A. Jankowski, D. Karczewski, Bydgoszcz 2018, s. 231-237.

¹² M. Chamot, *Pod pruskim zaborem 1772-1919*, dz. cyt., s. 168.

gdzie ich syn uczęszczał do gimnazjum, zobowiązani byli oddać takiego ucznia pod opiekę dozorczy, którego nazwisko należało podać dyrektorowi gimnazjalnemu podczas przyjęcia ucznia do szkoły. Zadaniem dozorczy było sprawowanie kontroli nad pilnością i właściwym sprawowaniem się ucznia. Każdy z zamiejscowych uczniów z chwilą wstępowania do gimnazjum zobligowany był wskazać dyrektorowi miejsce swego zamieszkania. Zamiejscowi gimnazjaliści nie mogli zmieniać swego dozorczy lub stancji bez powiadomienia o tym dyrektora i bez uzyskania od niego na to zgody¹³. Prowadzona przez władze pruskie polityka germanizacyjna zwracała baczną uwagę zwłaszcza na uczniów polskich ulokowanych w pensjonatach. W piśmie z 6 kwietnia 1900 r. Prowincjonalne Kolegium Szkolne w Poznaniu zarządziło i zobowiązało wszystkich dyrektorów wyższych zakładów nauczania do kontrolowania i dozorowania mieszkań, w których uczniom przydzielono zakwaterowanie. W szczególności poddane kontroli miały być te stancje, w których znajdowali się polscy uczniowie. Jeśli stwierdzono, że osoba udostępniająca uczniom mieszkanie nie zgodzi się na ich dozór, wówczas uczniom zabronione było wynajmowanie takiego lokalu¹⁴. Zdarzało się również, że niemieccy obywatele miasta w korespondencji adresowanej do jednego z nauczycieli bydgoskiego gimnazjum donosili na uczniów za używanie przez nich języka polskiego w miejscach publicznych¹⁵.

Pruskie władze oświatowe kontrolowały i prowadziły dochodzenia mające ustalić, czy polscy uczniowie szkół średnich udzielają prywatnych zajęć języka polskiego. Prowincjonalne Kolegium Szkolne w Poznaniu skierowało 28 stycznia 1901 r. urzędowe pismo do wszystkich dyrektorów wyższych zakładów nauczania w obrębie swego resortu, w tym do Królewskiego Gimnazjum w Bydgoszczy. W treści dokumentu podano, że gazeta „Tägliche Rundschau” informowała, iż strona polska zaleciła, aby starsi uczniowie gimnazjów lub uczennice szkół dla dziewcząt, w zorganizowanych grupach od 10 do 15 dzieci, udzielali prywatnych zajęć języka polskiego. Kolegium Szkolne poleciło sporządzenie sprawozdania, czy taka działalność ma miejsce m.in. w Bydgoszczy oraz czy uczniowie zwrócili się do dyrektorów o pozwolenie na prowadzenie tego typu zajęć i czy takie otrzymali. W lutym wychowawcy wyższych klas (I-III) Królewskiego Gimnazjum

¹³ Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz in Berlin-Dahlem (dalej cyt. GStA PK), XVI. HA Posen, Rep. 30 Regierung zu Bromberg, Nr. 2823, Aufsicht über die Schüler und Handhabung der Disziplin an den höheren Schulen.

¹⁴ GStA PK, XVI. HA Posen, Rep. 65 Gymnasien (Bromberg, Nakel, Tremessen), Nr. 42, Geheimes: Vertrauliche Unterlagen (1880) 1894-1919, Posen, den 6. April 1900.

¹⁵ GStA PK, XVI. HA Posen, Rep. 65 Gymnasien (Bromberg, Nakel, Tremessen), Nr. 51, Disziplinarfälle, Schriftwechsel der Schule mit den Eltern 1898-1902, Bromberg, den 29. November 1901.

przeprowadzili wywiady wśród polskich uczniów. Dyrektor Wilhelm Guttman po przeprowadzonej w gimnazjum sondzie wydał oświadczenie, że żaden uczeń nie udziela prywatnych lekcji języka polskiego oraz że nie proszono o zezwolenie na prowadzenie takich zajęć¹⁶.

Funkcjonowanie w szkołach tajnych organizacji uczniowskich i przynależność do nich była zabroniona. W 1905 r. Tadeusz Mieczkowski założył przy bydgoskim Królewskim Gimnazjum Realnym koło Towarzystwa Tomasza Zana. Stowarzyszeniem kierował do 1911 r., w 1910 r. liczyło ono 11 uczniów¹⁷.

Po głośnym strajku szkolnym we Wrześni z 1901 r. w Bydgoszczy oraz okolicznych miejscowościach, m.in. w Koronowie¹⁸, w październiku 1906 r. polscy uczniowie i uczennice szkół elementarnych także podnieśli protest przeciwko usunięciu lekcji religii w ich ojczystym języku oraz stosowanym w szkolnictwie metodom germanizacyjnym. Pod koniec października 1906 r. w bydgoskiej szkole powszechnej *Hippelschule*¹⁹ uczeń i 6 uczennic odmawiali przyjęcia niemieckich podręczników i wzbraniali się od odpowiedzi po niemiecku na zajęciach religii. Na początku listopada do grupy strajkujących dołączyło 7 uczniów i 15 uczennic szkoły powszechnej *Neuhöferschule*²⁰, a także 2 uczniów i 5 uczennic szkoły powszechnej *Kaiserschule*²¹ oraz 2 uczniów *Bahnhofschule*²². Strajk szkolny w większości bydgoskich szkół został zakończony w grudniu 1906 r. Wyjątek stanowiła *Hippelschule*, gdzie 6 uczennic protestowało do połowy kwietnia 1907 r. Wobec strajkującej młodzieży szkolnej stosowano różne formy represji, w tym m.in. areszt klasowy czy karę chłosty, a na ich rodziców nałożono kary pieniężne. Brutalne metody germanizacyjne w szkolnictwie odbiły się szerokim echem w Europie i doprowadziły do ostrej krytyki pruskiego systemu edukacyjnego. Na obszarze zaboru pruskiego wywołały liczne akcje protestacyjne. Szykanowanej

¹⁶ GStA PK, XVI. HA Posen, Rep. 65 Gymnasien (Bromberg, Nakel, Tremessen), Nr. 42, Posen, den 28. Januar 1901, Bromberg, den 4, 5. Februar 1901.

¹⁷ M. Paluszkiwicz, J. Szews, *Słownik biograficzny członków tajnych towarzystw gimnazjalnych w Wielkim Księstwie Poznańskim 1850-1918*, Poznań 2000, s. 134.

¹⁸ W. Drygałowa, *Strajk szkolny*, [w:] *Opowieści bydgoskie*, t. 1, *Okres zaboru pruskiego*, oprac. W. Drygałowa, Poznań 1970, s. 53-54; S. Mosińska, *Jest nas jeszcze kilku*, [w:] *Opowieści bydgoskie*, dz. cyt., s. 55-56; J. Kotłęga, *Bardzo gruba i długa trzcinka*, [w:] *Opowieści bydgoskie*, dz. cyt., s. 57-60.

¹⁹ Szkoła wybudowana w latach 1901-1902 przy Hippelstraße 33/34 (obecnie ul. ks. Augustyna Kordeckiego 20).

²⁰ Szkoła otwarta w 1868 r. na przedmieściu Nowy Dwór. W 1877 r. wybudowano tam osobną szkołę dla chłopców.

²¹ Szkoła wybudowana w latach 1891/92 przy Kaiserstraße 7 (obecnie plac Kościeleckich 8).

²² Szkoła otwarta w 1834 r. jako szkoła na dawnym folwarku Bocianowo. Od 1851 r. stała się szkołą miejską. W 1855 r. otrzymała nowy budynek szkolny, który został rozbudowany w 1875 r.

młodzieży wysyłano polskie podręczniki do nauki w domu, a także potajemnie kolportowano polskie katechizmy w Bydgoszczy²³.

Ważną rolę w obronie polskości w Bydgoszczy odgrywały obchodzone podniosłe święta i rocznice narodowe. Organizowano manifestacje patriotyczne budzące świadomość narodową, tworzone kolejne liczne towarzystwa oraz instytucje kulturalno-oświatowe. Wydawano własną polską prasę – „Straż Polska”, „Gazeta Narodowa”, „Gazeta Bydgoska”, a ich wydawca – Stanisław Tomaszewski²⁴ – namawiał pod hasłem „uczmy dzieci czytać i pisać po polsku” do wspierania języka narodowego. Wielkie zaangażowanie i zasługi dla obrony polskości, propagowania mowy ojczystej, działalności patriotycznej miał „Dziennik Bydgoski”²⁵ wydawany przez Jana Teskę²⁶. W 1906 r. został zorganizowany Dom Polski²⁷ w Bydgoszczy, centrum stowarzyszeń społeczno-kulturalnych i ośrodek polskości, do którego założenia bardzo przyczynił się dr Emil Warmiński²⁸, były absolwent (matura 1899 r.) bydgoskiego Królewskiego Gimnazjum. W roku 1907, w okresie strajku szkolnego w Bydgoszczy, utworzył on przy kościele farym bibliotekę i czytelnię dla dzieci.

Polacy w Bydgoszczy przeciwstawiali się nasilonym praktykom niemieczania młodzieży szkolnej i prowadzili tajne nauczanie języka polskiego oraz historii.

²³ Archiwum Państwowe w Bydgoszczy (dalej cyt. APB), Akta miasta Bydgoszczy (dalej cyt. AmB), sygn. 1437, Verwaltungsbericht über die städtischen Volksschulen 1899-1923, k. 55; *Rządy pruskie w szkole: materiały do dziejów oporu szkolnego w zaborze pruskim*, Polskie Towarzystwo Pedagogiczne, 1907; r. Korth, *Die preußische Schulpolitik und die polnischen Schulstreiks. Ein Beitrag zur preußischen Polenpolitik der Ära Bülow*, Würzburg 1963; J. Wojciak, *Stosunki polityczne i narodowościowe w latach 1850-1914*, [w:] HB, t. 1, s. 567; J.J. Kulczycki, *Strajki szkolne w zaborze pruskim 1901-1907. Walka o dwujęzyczną oświatę*, Poznań 1993, s. 136, 160-161, 176-177, 273; tenże, *The general school strike of 1906-1907 in the Bydgoszcz Regency*, „Prace Komisji Historii BTN” 1976, t. 12, s. 45-64; R. Cierzniewska, *Walka o oświatę polską w Bydgoszczy i regionie w dobie Powstania Wielkopolskiego*, „Kronika Bydgoska” 1995, t. 16, s. 100; M. Chamot, *Pod pruskim zaborem 1772-1919*, dz. cyt., s. 173-174.

²⁴ J. Podgóreczny, *W służbie książki i prasy polskiej. Bydgoszcz XIX-XX w.*, Bydgoszcz 1978, s. 77-79; A. Chlewicka, *Tomaszewski Stanisław*, [w:] *Encyklopedia Bydgoszczy*, t. 1, Bydgoszcz 2011, s. 86.

²⁵ K. Biliński, *Mysł polityczna „Dziennika Bydgoskiego” od założenia po koniec I wojny światowej*, [w:] *Polska myśl polityczna na ziemiach pod pruskim panowaniem*, red. S. Kalembka, Warszawa-Poznań-Toruń 1988, s. 235-252; J. Wojciak, *Stosunki polityczne i narodowościowe w latach 1850-1914*, [w:] HB, t. 1, s. 571-574.

²⁶ J. Kutta, *Teska Jan*, [w:] BSB, t. 1, Bydgoszcz 1994, s. 106-109.

²⁷ J. Podgóreczny, *„Dom Polski” w Bydgoszczy*, „Kalendarz Bydgoski” 1973, s. 172-175; H. Kulpiński, *Bydgoska reduta polskości*, „Kalendarz Bydgoski” 1980, r. 13, s. 129-131; J. Wojciak, *Stosunki polityczne i narodowościowe w latach 1850-1914*, [w:] HB, t. 1, s. 564-565.

²⁸ J. Kutta, *Warmiński Emil Józef*, [w:] BSB, t. 1, Bydgoszcz 1994, s. 111-112.

W prowadzenie tajnego nauczania i propagowanie polskiej kultury zaangażowanych było wiele bydgoszczanek. Już pod koniec XIX w. prywatna nauczycielka Maciejewska zorganizowała *potajemne lekcje* języka polskiego i historii polskiej²⁹.

Od 1906 r. zajęcia tajnego nauczania polskich dzieci prowadziła Stefania Tucholkowa³⁰. Pełniła też wieloletnią funkcję przewodniczącej Czytelni dla Kobiet. Od stycznia 1919 r. prowadziła trzy razy w tygodniu prywatne kursy w zakresie literatury, historii i gramatyki polskiej, również dla osób dorosłych. Ponadto zaangażowana była wówczas w koordynowaną przez ks. Jana Filipiaka organizację polskiego szkolnictwa i kultury w Bydgoszczy³¹.

Kolejną osobą, która zasłużyła się dla miejscowej oświaty była bydgoszczanka Eugenia Czarlińska³², od 1904 r. nauczycielka w Wyższej Szkole dla Dziewcząt Margarethe Dreger, do której też uczęszczała jako uczennica. W 1908 r. została zwolniona ze stanowiska po dekonspiracji organizowanych przez nią lekcji języka polskiego. Następnie do 1920 r. uczyła polską młodzież języka polskiego, literatury i historii. Zajęcia w tajnych kompletach, kursy i pojedyncze lekcje prowadziła w domu i poza nim, m.in. w Czytelni dla Kobiet, Towarzystwie Pań Miłosierdzia, wikariacie przy farze i w Szkole Gospodarczej dla Dziewcząt przy Zbożowym Rynku. Młodzież przyswajała wiedzę na podstawie notatek, gdyż nie było polskich podręczników szkolnych. Matka Eugenii Czarlińskiej, Maria Czarlińska, i starsza siostra uczyły w polskich domach ortografii i historii Polski, a wieczorami śpiewano patriotyczne pieśni. Ze względu na niewielką liczbę polskich książek miejscowy księgarz Leon Neumann sprowadzał je z Poznania, z księgarni Leitgebera. Posiadał różne polskie tygodniki, m.in. „Tygodnik Ilustrowany”, „Błuszczy”, „Świat”, „Bibliotekę Powieści”, „Mały Świątek”, które czytano w polskich domach. Eugenia Czarlińska zorganizowała w 1919 r. 8-miesięczny kurs dla ochroniarek, w którym uczestniczyło 20 dziewcząt. Razem z nią zajęcia edukacyjne prowadzili ks. Weinert, Stefania Frydrychowiczowa, doktorowa Szubertowa oraz Anna Hoppe. Kurs zakończył się w 1920 r. egzaminem przed komisją, której przewodniczył polski inspektor szkolny Paweł Rubenau. W latach 1920-1939 E. Czarlińska była nauczycielką w Miejskim Katolickim Gimnazjum Żeńskim w Bydgoszczy³³.

²⁹ S. Lisewski, *Tradycje bydgoskiego szkolnictwa*, [w:] *Bydgoszcz. Historia, kultura, życie gospodarcze*, Gdynia 1959, s. 219.

³⁰ J. Kutta, *Tucholkowa Stefania*, [w:] BSB, t. 2, Bydgoszcz 1995, s. 145-146.

³¹ A. Nadolska, *Ziemiańska w służbie Bydgoszczy. Kulturalna, społeczna i narodowa działalność Stefanii Tucholkowej na początku XX wieku*, „Kronika Bydgoska” 2018, t. 39, s. 89-92.

³² J. Kutta, *Czarlińska-Schedlin Maria Teresa Eugenia*, [w:] BSB, t. 1, Bydgoszcz 1994, s. 35-36.

³³ E. Czarlińska, *Tajne nauczanie*, [w:] *Opowieści bydgoskie*, t. 1, *Okres zaboru pruskiego*,

Zaangażowana w kształcenie młodzieży była również prywatna nauczycielka Melania Gońska, która prowadziła pensjonat dla dziewcząt przy ul. Zduny 11. Od 1908 r. do odzyskania przez Bydgoszcz niepodległości zajmowała się tajnym nauczaniem w swoim mieszkaniu przy ul. Poznańskiej 14. Oprócz tego była przez pewien okres przewodniczącą Czytelni dla Kobiet oraz redagowała dołączany do „Dziennika Bydgoskiego” dodatek dla dzieci zatytułowany „Mały Posłaniec”. Zamieszczano w nim opowiadania na temat historii Polski, patriotyczne wierszyki, poezje Władysława Bełzy, Marii Konopnickiej, a także fragmenty powieści Henryka Sienkiewicza pt. *Ogniem i mieczem*. Poza tym redakcja mobilizowała młodych czytelników do nauki czytania i pisania w języku polskim. Za otrzymane od nich oryginalne listy wybranym czytelnikom wysyłała w formie nagród polskie elementarze. Na łamach tego dwutygodnika dawano również porady dla rodziców pt. „Jak uczyć dzieci ojczyściego języka”³⁴.

Patriotyczną działalnością oraz wieloma zasługami w dziedzinie oświaty i wychowania odznaczyła się Wanda Rolbieska³⁵. Prowadziła tajne nauczanie języka polskiego, literatury i historii Polski. Była współzałożycielką i przewodniczącą stowarzyszenia Stella. Po powrocie Bydgoszczy do macierzy zorganizowała Polskie Liceum Żeńskie, które uruchomiono 2 marca 1920 r. Od roku szkolnego 1920/21 rozpoczęto stopniowo przekształcać liceum w gimnazjum. W 1921 r. liceum przeniesiono i ulokowano w gmachu szkolnym przy ul. S. Staszica 8-11. Rozporządzeniem Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z 5 lutego 1923 r. szkoła otrzymała pełne prawa gimnazjum państwowego, a następnie zmieniła nazwę na Żeńskie Katolickie Gimnazjum Humanistyczne Miasta Bydgoszczy. W całym okresie dwudziestolecia międzywojennego na stanowisku dyrektora tej szkoły była Wanda Rolbieska³⁶.

Do grona bydgoskich kobiet zajmujących się tajnym nauczaniem, propagowaniem polskiej kultury oraz pracą na rzecz podtrzymania i wzmocnienia polskiej tożsamości narodowej w mieście nad Brdą należały Halina i Maria Kurzyńskie. Udzielały lekcji w Domu Polskim, organizowały dla polskich dzieci zajęcia śpiewu i zabawy. Edukację młodzieży realizowała również żona dr. Jana Bizieła, Maria Biziel. Jej córki, Maria i Pelagia Bizielówny, oprócz prowadzenia lekcji w domu parafialnym kościoła pw. Świętej Trójcy wypożyczały również książki

oprac. W. Drygałowa, Poznań 1970, s. 34-43.

³⁴ E. Czarlińska, dz. cyt., s. 40; W. Frąckowiak, *Polskie czasopiśmiennictwo dla dzieci i młodzieży na Pomorzu w latach 1865-1920 oraz jego aspekty oświatowe i patriotyczne*, „Kwartalnik Historii Prasy Polskiej” 1978, t. 17, nr 2, s. 28-29.

³⁵ J. Kutta, *Rolbieska Wanda Jadwiga*, [w:] BSB, t. 1, Bydgoszcz 1994, s. 92-93.

³⁶ *Historja rozwoju Żeńskiego Katolickiego Gimnazjum Humanistycznego Miasta Bydgoszczy. 1920-1930*, Bydgoszcz 1930, s. 3-20.

dla polskich dzieci oraz organizowały jasełka, bazujące na twórczości Marii Kopnickiej. Do szerzenia oświaty wśród polskiej młodzieży przyczyniły się także Halina Warmińska, Zofia Pękałowa, Wincentyna Teskowa³⁷, Waleria Zawitajowa, Anna Hoppe, Zofia Pawłowska, J. Klepaczevska, Florentyna Grabowska i Leokadia Weynerowska³⁸.

W Bydgoszczy aktywnie funkcjonowały i rozwijały się stowarzyszenia kobiece. Działalność charytatywną realizowało Towarzystwo św. Wincentego à Paulo. Czynne było Towarzystwo Pomocy Naukowej dla Dziewcząt. W 1908 r. Wincentyna Teskowa i Stanisława Ziółkowska utworzyły gniazdo „Sokolic” – żeński oddział Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół”. Założone w 1905 r. Towarzystwo Kobiet Pracujących, które stanowiło oddział powstałego w 1892 r. Katolickiego Towarzystwa Robotników Polskich w Bydgoszczy, oraz Towarzystwo Kobiet Pracujących w Handlu i Konfekcji mieściły się przy parafii wybudowanego w 1913 r. kościoła pw. Świętej Trójcy. Stowarzyszenie kobiece Warta posiadało własną biblioteczkę³⁹. Niezwykle ważną instytucją o charakterze kulturalno-oświatowym była założona przez Halinę Warmińską w 1907 r. Czytelnia dla Kobiet⁴⁰. Wsparcia w organizacji tej instytucji udzieliła m.in. Jadwiga Jaworowiczowa, która przybyła z Inowrocławia. Czytelnia dla Kobiet liczyła około 1000 członkiń i była jedną z największych instytucji tego rodzaju w Poznańskim. Obok H. Warmińskiej najbardziej aktywnymi działaczkami Czytelni były: Eugenia Czarlińska, Melania Gońska, Wincentyna Teskowa, Stefania Tuchołkowa, Leokadia Weynerowska, Wanda Górską⁴¹ oraz żony polskich społeczników: Piórkowa, Bizielowa, Kużajowa, Ligocka, Zawitajowa, Kurzyńska, Hoppe, Siuchnińska, Pawłowska, Lewandowska, Gacowa i inne⁴². W bydgoskich stowarzyszeniach kobiecych aktywne

³⁷ J. Kutta, *Teska Wincentyna Michalina z domu Winiewicz*, [w:] BSB, t. 1, Bydgoszcz 1994, s. 110-111.

³⁸ Archiwum Państwowe w Poznaniu (dalej cyt. APP), Prezydium Policji w Poznaniu (dalej cyt. PP), sygn. 2750, *Polnische Bewegung im Kreise Bromberg 1909-1917*, k. 225-226, 338-339; A. Wysocka, *Bydgoszczanki wychodzą z domów na ulice, którym patronują królowie. Przyczynek do badań nad stowarzyszeniami kobiecymi w mieście od II połowy XIX w. do wybuchu I wojny światowej*, „Kronika Bydgoska” 2019, t. 40, s. 75-76; zob. tegoż, *One budowały Niepodległą. (Nie)zwykle kobiety z terenu dzisiejszego województwa kujawsko-pomorskiego*, Bydgoszcz 2018.

³⁹ J. Wojciak, *Stosunki polityczne i narodowościowe w latach 1850-1914*, [w:] HB, t. 1, s. 570; A. Wysocka, dz. cyt., s. 66.

⁴⁰ A. Chlewicka, *Biblioteki i księgozbiory w Bydgoszczy w okresie zaborów: zarys dziejów*, „Kronika Bydgoska” 2012, t. 33, s. 60-61.

⁴¹ J. Kutta, *Górska Wanda Katarzyna Maria z domu Piórek*, [w:] BSB, t. 2, Bydgoszcz 1995, s. 69.

⁴² J. Bartnicki, *Nie damy pogrześć mowy!*, [w:] *Opowieści bydgoskie*, t. 1, *Okres zaboru pruskiego*, oprac. W. Drygałowa, Poznań 1970, s. 84-85.

były też Kazimiera Piskorska, Franciszka Wojtak, Gabriela Barbarska, Franciszka Hoppe. Prowadziły agitację wśród polskich kobiet i występowały często w roli mówczyń na polskich zebraniach⁴³.

19 kwietnia 1908 r. parlament Rzeszy wydał ustawę o stowarzyszeniach i zgromadzeniach z tzw. paragrafem kagańcowym, zakazującym otwartych zgromadzeń i mówienia w języku polskim w tych powiatach, w których ludność niemiecka stanowiła ponad 40% ogółu mieszkańców. Ustawa obowiązywała od 15 maja 1908 r. Polskie bydgoszczanki w proteście przeciwko tej ustawie zorganizowały w sali Mateusza Szuprytowskiego przy ul. Dolina 23 dwa wiece, 12 kwietnia i 10 maja 1908 r. Na wiecu z 10 maja przewodniczyła Maria Czarlińska, a przemawiały m.in.: Wincentyna Teskowa, Halina Warmińska, Franciszka Wojtakowa oraz panie Bobrowska, Cieślińska i Błażyńska⁴⁴.

W 1911 r. utworzono Miejską Szkołę Handlową (*Städtische Handelsschule*). Po powrocie Bydgoszczy do Polski w styczniu 1920 r. Szkoła Handlowa została spolonizowana i zreorganizowana. W latach 1920-1929 dyrektorką tej szkoły oraz Szkoły Kupiecko-Dokształcającej była zasłużona działaczka w obszarze szkolnictwa zawodowego bydgoszczanka Maria Kowalska. Pracowała w oświacie 46 lat, w tym ponad 40 lat w rodzinnej Bydgoszczy⁴⁵.

Polska młodzież w Bydgoszczy wobec represji pruskiego zaborcy wstępowała do zakładanych organizacji. Pracę oświatową prowadziły utworzone w 1907 r. Towarzystwo Terminatorów, działające przy kościele Świętej Trójcy, oraz Towarzystwo Stanisława Kostki przy kościele farnym. Polscy gimnazjaliści należeli także do konspiracyjnego towarzystwa oświatowego Brzask. W sierpniu 1917 r. Jan Wierzejewski⁴⁶ zorganizował w Bydgoszczy drużynę skautów⁴⁷.

Momentami zwrotnymi i przełomowymi w historii Bydgoszczy były zakończenie pierwszej wojny światowej oraz odzyskanie przez Polskę niepodległości w dniu 11 listopada 1918 r. Na mocy postanowień podpisanego później przez Niemcy z państwami Ententy traktatu pokojowego w Wersalu 28 czerwca 1919 r. rozstrzygnięto o przyznaniu Polsce Bydgoszczy, której rzeczywisty powrót do macierzy po niemal półtorawiekowym okresie zaboru pruskiego nastąpił w styczniu 1920 r.⁴⁸ Zanim jednak do tego doszło, w sprawach miejscowej oświaty podejmowano działania i czyniono przygotowania do przejęcia szkolnictwa od administracji

⁴³ APP, PP, sygn. 2750, k. 225-226, 338.

⁴⁴ J. Bartnicki, dz. cyt. ,s. 82-84.

⁴⁵ „Dziennik Bydgoski” z 30.10.1929.

⁴⁶ J. Kutta, *Wierzejewski Jan*, [w:] BSB, t. 4, Bydgoszcz 1997, s. 120-122.

⁴⁷ W. Gordon, *Bydgoscy skauci*, [w:] *Opowieści bydgoskie*, t. 1, *Okres zaboru pruskiego*, oprac. W. Drygałowa, Poznań 1970, s. 104-118.

⁴⁸ J. Kutta, *Powrót Bydgoszczy do Macierzy 1920*, Bydgoszcz 1993, s. 5-9.

pruskiej. 16 listopada 1918 r. została utworzona Polska Rada Ludowa na miasto Bydgoszcz i Przedmieścia⁴⁹, której prezesem został dr Jan Biziel⁵⁰. Rada liczyła 38 osób i reprezentowała interesy polskiego społeczeństwa wobec władz zarobczych. Jednym z obszarów jej działalności realizowanym w łączności i przy współpracy z Komisariatem Naczelnej Rady Ludowej w Poznaniu, była praca na rzecz organizacji polskiego szkolnictwa w Bydgoszczy. Komisji Szkolnej Polskiej Rady Ludowej przewodniczył ks. Jan Filipiak⁵¹. Jego współpracownikami byli emerytowani nauczyciele: Józef Jezierski, Józef Kosmański, Emil Jungbluth, Franciszek Szalajda, Paweł Rubenau, Narcyz Weiman, Kazimierz Beyer, Józef Kalas, Aleksander Modlibowski, Stanisław Effert, Jan Rogalski i Józef Mencel⁵². Zaangażowanie i działania ks. J. Filipiaka doprowadziły do sukcesywnego zorganizowania polskiej oświaty w Bydgoszczy.

Polscy mieszkańcy Bydgoszczy domagali się nauki w języku polskim (zebrano w tej sprawie ponad 7 tysięcy podpisów)⁵³. Na wniosek Rady Ludowej z 29 listopada 1918 r. Deputacja Szkolna w Bydgoszczy na posiedzeniu w styczniu 1919 r. podjęła decyzję o wprowadzeniu do programu szkół elementarnych, miejskich szkół średnich i wyższych nauki religii w języku polskim oraz zajęć pisania i czytania w języku polskim w liczbie 4 godzin tygodniowo⁵⁴. W celu zapewnienia przyszłym polskim szkołom odpowiedniej kadry pedagogicznej Komisja Szkolna zorganizowała kursy szkoleniowe dla nauczycieli. W 1919 r. zorganizowano trzy półroczne kursy nauczycielskie, które przygotowały 120 osób na stanowiska nauczycieli pomocniczych w szkołach powszechnych⁵⁵. W prowadzeniu lekcji języka

⁴⁹ M. Jeleniewski, *Rada Ludowa na miasto Bydgoszcz i Przedmieścia 1918-1920*, „Kronika Bydgoska” 1991, t. 12, s. 207-218; zob. też WiMBP, *Korespondencja Rady Ludowej na miasto Bydgoszcz i przedmieścia z lat 1919-1920*, zb. spec., rkps 599/III.

⁵⁰ J. Kutta, *Biziel Jan*, [w:] BSB, t. 2, Bydgoszcz 1995, s. 35-37.

⁵¹ J. Kutta, *Filipiak Jan*, [w:] BSB, t. 1, Bydgoszcz 1994, s. 46-47; tenże, *Ks. Jan Filipiak. Organizator polskiego szkolnictwa w Bydgoszczy*, [w:] *Bydgoska Oświata 1920-1995*, red. A. Bogucki, Bydgoszcz 1996, s. 6-7.

⁵² *Polska Bydgoszcz 1920-1930. Dziesięć lat pracy twórczej*, oprac. S. Nowakowski, K. Fiedler, T. Rzepecki, M. Szpręga, A. Piechocki, Bydgoszcz 1930, s. 26; A. Modlibowski, *Pruski nauczyciel*, [w:] *Opowieści bydgoskie*, t. 1, *Okres zaboru pruskiego*, oprac. W. Drygałowa, Poznań 1970, s. 122-123.

⁵³ J. Rulka, *Kształcenie nauczycieli w latach 1920-1970*, [w:] *Bydgoszcz w latach 1920-1970. Materiały z sesji popularnonaukowej*, Bydgoszcz 1972, s. 223.

⁵⁴ APB, AmB, sygn. 1313, Einführung des polnischen Unterrichts in den städtischen Schulen 1918-1920, k. 1-26, 54-59, 94; P. Chmielecki, *Szkolnictwo polskie w okresie zaboru*, „Kalendarz Bydgoski” 1972, s. 144-147; J. Wojciak, *Główne problemy polskiego szkolnictwa podstawowego w Bydgoszczy w okresie dwudziestolecia międzywojennego*, [w:] *Bydgoska Oświata 1920-1995*, red. A. Bogucki, Bydgoszcz 1996, s. 32-37.

⁵⁵ J. Rulka, dz. cyt., s. 222-223; A. Perlińska, *Z dziejów Szkoły Powszechnej w Bydgoszczy przy ul. Dworcowej 82 (1830-1939)*, [w:] *Bydgoska Oświata 1920-1995*, red. A. Bogucki, Bydgoszcz 1996, s. 14.

polskiego pomagało wiele pań, m.in. Rubenauowa, Polcynówna, Hoppówna, siostry Bizielówny, Rolbieska, Kużajowa i inne⁵⁶. Nauczycieli sprowadzano również z innych dzielnic Polski, m.in. z Małopolski. Tylko wiosną 1919 r. przybyło 150 nauczycieli gimnazjalnych z Małopolski, których skierowano do poszczególnych gimnazjów w Poznaniu.

25 stycznia 1919 r. prezes Prowincji Poznańskiej Wojciech Trąmpczyński w porozumieniu z Komisariatem Naczelnej Rady Ludowej wydał rozporządzenie, które zniósł rozporządzenie władz pruskich z 27 października 1873 r. oraz późniejsze zarządzenia ograniczające lub usuwające język polski ze szkół. Rozporządzenie ze stycznia 1919 r. stało się kluczowe dla procesu organizacji polskiego szkolnictwa w Poznaniu, wprowadzało m.in. wykłady język polski, obowiązek uczęszczania do szkół z ukończeniem wieku 7 lat oraz edukację w 7-letnich szkołach podstawowych. Mówiło też o prawie do nauki we własnym języku dla mniejszości niemieckiej zamieszkującej w Wielkopolsce⁵⁷. 7 lutego 1919 r. wydano natomiast Dekret Naczelnika Państwa Józefa Piłsudskiego o obowiązku szkolnym w wieku 7-14 lat, a także Dekret o kształceniu nauczycieli szkół powszechnych w Państwie Polskim.

W Bydgoszczy podczas zebrania w Domu Polskim, które odbywało się 12 lipca 1919 r., utworzono Stowarzyszenie Nauczycieli i Nauczycielek Polskich dla Bydgoszczy i Okolicy. Funkcję prezesa przyjął Paweł Rubenau z Bydgoszczy, jego zastępcą został Marian Klóskowski z Osielska, sekretarzem – Aleksander Modlibowski z Bydgoszczy, zastępcą sekretarza – Jan Bross z Fordonu, a skarbnikiem został Antoni Menzel z Bydgoszczy. Członkiem honorowym został mianowany ks. Jan Filipiak w uznaniu wszelkich zasług, które uczynił na rzecz organizacji polskiego szkolnictwa w Bydgoszczy. Organem prasowym Stowarzyszenia był „Dziennik Bydgoski”⁵⁸.

Z inicjatywy Rady Ludowej na miasto Bydgoszcz i Przedmieścia utworzono Towarzystwo Przyjaciół Młodzieży w Bydgoszczy, którym kierował ks. Leon Płotka. Zadaniem tej organizacji było podniesienie poziomu i wiedzy kandydatów do bydgoskich szkół. Organizowano czteromiesięczne kursy w zakresie języka polskiego, historii i geografii. Pierwszy uruchomiono w grudniu 1919 r., uczestniczyło w nim 400 chłopców, a zgłoszenia na drugi – przeznaczony dla dziewcząt – przyjmowano w lutym 1920 r.⁵⁹

⁵⁶ A. Modlibowski, dz. cyt., s. 123.

⁵⁷ M. Jabczyński, *Dziesięć lat szkoły polskiej w poznańskim okręgu szkolnym*, Poznań 1929, s. 46-47.

⁵⁸ R. Cierzniewska, dz. cyt., s. 104; „Dziennik Bydgoski” z 15.07.1919, r. 12, nr 160.

⁵⁹ M. Jeleniewski, *Życie społeczno-polityczne XX-lecia międzywojennego w świetle polskiej prasy w Bydgoszczy*, Bydgoszcz 2012, s. 216.

28 lipca 1919 r. utworzono w Bydgoszczy Podkomisariat Naczelnej Rady Ludowej na obwód nadnotecki⁶⁰. Stanowisko podkomisarza pełnił adwokat Melchior Wierzbicki⁶¹. Podkomisariat NRL koordynował szereg działań zmierzających do przejścia przez polskie władze kontroli administracyjnej w mieście. Wydział Szkolny Podkomisariatu wspólnie z Radą Ludową pracował nad polonizacją oświaty w Bydgoszczy⁶².

Po powrocie Bydgoszczy do Polski w styczniu 1920 r. szkoły powszechne podzielono na szkoły wyznaniowe. Dla polskich katolików działały: szkoła Karola (*Karlschule*), Hipla (*Hippelschule*) i Nowodworska, dla niemieckich katolików – *Bahnhofschule*, a dla niemieckich ewangelików – dawna *Kaiserschule*, *Johannisschule* oraz stara szkoła Nowodworska⁶³. 3 lutego 1920 r. rozpoczęła się nauka w szkołach polskich⁶⁴. W wyniku wyjazdów Niemców zmniejszyła się liczba niemieckich uczniów i nauczycieli w szkołach powszechnych, w związku z czym szkoły te były zamykane. Nastąpił proces przejmowania przez polską administrację budynków szkolnych i urządzania w nich polskich szkół podstawowych. Komisarzem specjalnym do spraw przekazania placówek szkolnych w mieście był inspektor Władysław Klóskowski⁶⁵. W Bydgoszczy utworzono Inspektorat Szkolny, powołany przez Komisję do Spraw Wyznaniowych i Szkolnych Urzędu Wojewódzkiego w Poznaniu⁶⁶. Na stanowisko pierwszego polskiego inspektora szkolnego został mianowany Paweł Rubenau⁶⁷. W Bydgoszczy stopniowo postępowala organizacja polskiego systemu szkolnictwa powszechnego⁶⁸.

⁶⁰ M. Wojciechowski, *Podkomisariat Naczelnej Rady Ludowej na obwód nadnotecki w Bydgoszczy (1919-1920)*, „Prace Komisji Historii BTN” 1969, t. 6, s. 119-141.

⁶¹ J. Kutta, *Wierzbicki Melchior Józef*, [w:] BSB, t. 1, Bydgoszcz 1994, s. 114-116.

⁶² M. Wojciechowski, *W okresie pierwszej wojny światowej i powstania wielkopolskiego*, [w:] HB, t. 1, s. 631-635.

⁶³ APB, AmB, sygn. 1288, Verhandlungen mit den Polen wegen Verteilung der Schüler 1919-1920, k. 72-73; Idem, sygn. 1437, k. 142v; *Sprawozdanie z działalności Zarządu miasta Bydgoszczy za lata 1920-26*, s. 30-31; „Dziennik Bydgoski” z 1.02.1920, nr 25; zob. też S. Turowski, J. Zawadzki, *Organizacja niemieckiego szkolnictwa powszechnego w Bydgoszczy w II Rzeczypospolitej*, „Kronika Bydgoska” 1991, t. 11, s. 85-109.

⁶⁴ „Dziennik Bydgoski” z 4.02.1920, nr 26.

⁶⁵ APB, AmB, sygn. 1307, Politische Schulangelegenheiten 1919-1920; A. Perlińska, dz. cyt., s. 14.

⁶⁶ J. Wojciak, *Oświata, nauka, kultura. Bydgoskie szkolnictwo polskie w latach 1920-1939*, [w:] HB, t. 2, cz. 1 (1920-1939), red. M. Biskup, Bydgoszcz 1999, s. 651-653.

⁶⁷ M. Romaniuk, *Rubenau Paul – Paweł*, [w:] BSB, t. 2, Bydgoszcz 1995, s. 124-126; tenże, *Paweł Rubenau – pierwszy polski inspektor szkolny w Bydgoszczy*, [w:] *Bydgoska Oświata 1920-1995*, red. A. Bogucki, Bydgoszcz 1996, s. 8-10.

⁶⁸ M. Pawlak, *Etapy rozwoju oświaty powszechnej w Bydgoszczy w latach 1920-1995*, [w:] *Bydgoska Oświata 1920-1995*, red. A. Bogucki, Bydgoszcz 1996, s. 38-43; G. Węgierska, *Budowa szkół podstawowych w Bydgoszczy w latach 1920-1991*, [w:] *Bydgoska Oświata*

Prowadzona przez zaborcę akcja germanizacyjna miejscowego szkolnictwa nie osiągnęła w pełni zamierzonych rezultatów i zakończyła się niepowodzeniem. Pruskie represje pogłębiły świadomość narodową oraz umocniły nastroje i postawy patriotyczne społeczeństwa polskiego. Polacy w Bydgoszczy organizowali się w stowarzyszenia i instytucje o charakterze katolickim, kulturowym, oświatowym i gospodarczym, w obronie swej tożsamości, mowy ojczystej oraz interesów narodowych. Bardzo ważną rolę strażniczek polskości odegrały bydgoskie Polki, które prowadziły tajne nauczanie języka polskiego, literatury i historii oraz z dużym zaangażowaniem działały w licznych organizacjach społecznych. Zakładano polskie biblioteki, broniono polskości na łamach „Dziennika Bydgoskiego”. Centrum polskich stowarzyszeń społeczno-kulturalnych stanowił Dom Polski. W wyniku powrotu Bydgoszczy do macierzy 20 stycznia 1920 r. nastąpił intensywny proces polonizacji szkolnictwa, administracji miejskiej, urzędów oraz instytucji kulturalnych.

BIBLIOGRAFIA

- Bartnicki J., *Nie damy pogrześć mowy!*, [w:] *Opowieści bydgoskie*, t. 1, *Okres zaboru pruskiego*, oprac. W. Drygałowa, Poznań 1970, s. 84-85.
- Biliński K., *Mysł polityczna „Dziennika Bydgoskiego” od założenia po koniec I wojny światowej*, [w:] *Polska myśl polityczna na ziemiach pod pruskim panowaniem*, red. S. Kalebka, Warszawa-Poznań-Toruń 1988, s. 235-252.
- Bogucki A., *Zarys historii Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” w Bydgoszczy w latach 1886-1939 (cz. II)*, „Kronika Bydgoska” 1989, t. 11, s. 123-160.
- Bogucki A., *Bydgoscy Turnerzy*, „Kalendarz Bydgoski” 1997, R. 30, s. 251-252.
- Bogucki A., *Bydgoszcz Centrum Sokolstwa Polskiego 1886-2007*, Bydgoszcz 2013.
- Borodziej Ł., *Pruska polityka oświatowa na ziemiach polskich w okresie Kulturkampf*, Warszawa 1972.
- Chamot M., *Pod pruskim zaborem 1772-1919*, [w:] *Kościół katolicki w Bydgoszczy, kalendarium*, red. J. Kutta, Bydgoszcz 1997, s. 168-174.
- Chlewicka A., *Tomaszewski Stanisław*, [w:] *Encyklopedia Bydgoszczy*, t. 1, Bydgoszcz 2011, s. 86.
- Chlewicka A., *Biblioteki i księgozbiory w Bydgoszczy w okresie zaborów: zarys dziejów*, „Kronika Bydgoska” 2012, t. 33, s. 60-61.

1920-1995, red. A. Bogucki, Bydgoszcz 1996, s. 108-129; J. Wojciak, *Główne problemy polskiego szkolnictwa podstawowego w Bydgoszczy w okresie dwudziestolecia międzywojennego*, [w:] *Bydgoska Oświata 1920-1995*, red. A. Bogucki, Bydgoszcz 1996, s. 32-37; tenże, *Oświata, nauka, kultura. Bydgoskie szkolnictwo polskie w latach 1920-1939*, [w:] HB, t. 2, cz. 1 (1920-1939), dz. cyt., s. 659-672; M. Żmudzka, *Przedszkola i szkoły powszechne (elementarne) w międzywojennej Bydgoszczy*, [w:] *Szkice z dziejów bydgoskiej oświaty i wychowania w niepodległej II RP*, red. W. Jastrzębski, F. Sikora, P. Ziółkowski, Bydgoszcz 2018, s. 29-48.

- Chmielecki P., *Szkolnictwo polskie w okresie zaboru*, „Kalendarz Bydgoski” 1972, s. 144-147.
- Cierzniewska R., *Walka o oświatę polską w Bydgoszczy i regionie w dobie Powstania Wielkopolskiego*, „Kronika Bydgoska” 1995, t. 16, s. 100.
- Czarlińska E., *Tajne nauczanie*, [w:] *Opowieści bydgoskie*, t. 1, *Okres zaboru pruskiego*, oprac. W. Drygałowa, Poznań 1970, s. 34-43.
- Drygałowa W., *Strajk szkolny*, [w:] *Opowieści bydgoskie*, t. 1, *Okres zaboru pruskiego*, oprac. W. Drygałowa, Poznań 1970, s. 53-54;
- Frąckowiak W., *Polskie czasopiśmiennictwo dla dzieci i młodzieży na Pomorzu w latach 1865-1920 oraz jego aspekty oświatowe i patriotyczne*, „Kwartalnik Historii Prasy Polskiej” 1978, t. 17, nr 2, s. 28-29.
- Frąckowiak W., *Walka o polską oświatę elementarną na Pomorzu Gdańskim i w północnej części Regencji Bydgoskiej w okresie zaostrzonej polityki germanizacyjnej rządu Bismarcka (1885-1889)*, „Prace Komisji Historii”, t. 14, Warszawa-Poznań 1979, s. 3-44.
- Galos A., Gentzen F.H., Jakóbczyk W., *Dzieje Hakaty*, Poznań 1966.
- Gordon W., *Bydgoscy skauci*, [w:] *Opowieści bydgoskie*, t. 1, *Okres zaboru pruskiego*, oprac. W. Drygałowa, Poznań 1970, s. 104-118.
- Grudziński A., *Sto lat temu zaczęła śpiewać „Halka”*, „Kalendarz Bydgoski” 1984, R. 17, s. 99-101.
- Górska-Faye A., *Towarzystwo Śpiewu Św. Wojciech*, [w:] *Encyklopedia Bydgoszczy*, t. 1, Bydgoszcz 2011, s. 203.
- Grześ B., Kozłowski J., Kramski A., *Niemcy w Poznańskim wobec polityki germanizacyjnej 1815-1920*, red. L. Trzeciakowski, Poznań 1976.
- Historja rozwoju Żeńskiego Katolickiego Gimnazjum Humanistycznego Miasta Bydgoszczy. 1920-1930*, Bydgoszcz 1930.
- Jabczyński M., *Dziesięć lat szkoły polskiej w poznańskim okręgu szkolnym*, Poznań 1929.
- Janiszewska-Mincer B., *Rola duchowieństwa katolickiego w Bydgoszczy w obronie narodowości polskiej od połowy XIX w. do 1920 r.*, „Kronika Bydgoska” 1999. Tom specjalny z okazji wizyty Papieża Jana Pawła II w Bydgoszczy, s. 81-90.
- Jeleniewski M., *Rada Ludowa na miasto Bydgoszcz i Przedmieścia 1918-1920*, „Kronika Bydgoska” 1991, t. 12, s. 207-218.
- Jeleniewski M., *Życie społeczno-polityczne XX-lecia międzywojennego w świetle polskiej prasy w Bydgoszczy*, Bydgoszcz 2012, s. 216.
- Korth R., *Die preußische Schulpolitik und die polnischen Schulstreiks. Ein Beitrag zur preußischen Polenpolitik der Ära Bülow*, Würzburg 1963.
- Kotłęga J., *Bardzo gruba i długa trzcinka*, [w:] *Opowieści bydgoskie*, dz. cyt., s. 57-60.
- Kulczycki J., *Strajki szkolne w zaborze pruskim 1901-1907. Walka o dwujęzyczną oświatę*, Poznań 1993, s. 136, 160-161, 176-177, 273.
- Kulczycki J., *The general school strike of 1906-1907 in the Bydgoszcz Regency*, „Prace Komisji Historii BTN” 1976, t. 12, s. 45-64.
- Kulpiński H., *Bydgoska reduta polskości*, „Kalendarz Bydgoski” 1980, R. 13, s. 129-131.
- Kutta J., *Powrót Bydgoszczy do Macierzy 1920*, Bydgoszcz 1993.

- Kutta J., *Czarlińska-Schedlin Maria Teresa Eugenia*, [w:] *Bydgoski słownik biograficzny*, t. 1, Bydgoszcz 1994, s. 35-36.
- Kutta J., *Filipiak Jan*, [w:] *Bydgoski słownik biograficzny*, t. 1, Bydgoszcz 1994, s. 46-47.
- Kutta J., *Rolbieska Wanda Jadwiga*, [w:] *Bydgoski słownik biograficzny*, t. 1, Bydgoszcz 1994, s. 92-93.
- Kutta J., *Teska Jan*, [w:] *Bydgoski słownik biograficzny*, t. 1, Bydgoszcz 1994, s. 106-109.
- Kutta J., *Teska Wincentyna Michalina z domu Winiewicz*, [w:] *Bydgoski słownik biograficzny*, t. 1, Bydgoszcz 1994, s. 110-111.
- Kutta J., *Warmiński Emil Józef*, [w:] *Bydgoski słownik biograficzny*, t. 1, Bydgoszcz 1994, s. 111-112.
- Kutta J., *Wierzbicki Melchior Józef*, [w:] *Bydgoski słownik biograficzny*, t. 1, Bydgoszcz 1994, s. 114-116.
- Kutta J., *Biziel Jan*, [w:] *Bydgoski słownik biograficzny*, t. 2, Bydgoszcz 1995, s. 35-37.
- Kutta J., *Górska Wanda Katarzyna Maria z domu Piórek*, [w:] *Bydgoski słownik biograficzny*, t. 2, Bydgoszcz 1995, s. 69.
- Kutta J., *Magdziński Teofil*, [w:] *Bydgoski słownik biograficzny*, t. 2, Bydgoszcz 1995, s. 96-99.
- Kutta J., *Tucholkowa Stefania*, [w:] *Bydgoski słownik biograficzny*, t. 2, Bydgoszcz 1995, s. 145-146.
- Kutta J., *Wierzejewski Jan*, [w:] *Bydgoski słownik biograficzny*, t. 4, Bydgoszcz 1997, s. 120-122.
- Kutta J., *Ks. Jan Filipiak. Organizator polskiego szkolnictwa w Bydgoszczy*, [w:] *Bydgoska Oświata 1920-1995*, red. A. Bogucki, Bydgoszcz 1996, s. 6-7.
- Polska Bydgoszcz 1920-1930. Dziesięć lat pracy twórczej*, oprac. S. Nowakowski, K. Fiedler.
- S. Lisewski, *Tradycje bydgoskiego szkolnictwa*, [w:] *Bydgoszcz. Historia, kultura, życie gospodarcze*, Gdynia 1959, s. 219.
- Michna R., *Pruskie szkolnictwo średnie w Bydgoszczy w latach 1815-1920*, Bydgoszcz 2020, s. 117, 152, 168-169, 271.
- Modlibowski A., *Pruski nauczyciel*, [w:] *Opowieści bydgoskie*, t. 1, *Okres zaboru pruskiego*, oprac. W. Drygałowa, Poznań 1970, s. 122-123.
- Mosińska S., *Jest nas jeszcze kilku*, [w:] *Opowieści bydgoskie*, dz. cyt., s. 55-56.
- Nadolska A., *Ziemianka w służbie Bydgoszczy. Kulturalna, społeczna i narodowa działalność Stefanii Tucholkowej na początku XX wieku*, „Kronika Bydgoska” 2018, t. 39, s. 89-92.
- Pawlak M., *Etapy rozwoju oświaty powszechnej w Bydgoszczy w latach 1920-1995*, [w:] *Bydgoska Oświata 1920-1995*, red. A. Bogucki, Bydgoszcz 1996, s. 38-43.
- Pamiętnik Katolickiego Towarzystwa Robotników Polskich w Bydgoszczy (przy Farze)*, Bydgoszcz 1928.
- Paluszkiwicz M., Szews J., *Słownik biograficzny członków tajnych towarzystw gimnazjalnych w Wielkim Księstwie Poznańskim 1850-1918*, Poznań 2000, s. 134.
- Perlińska A., *Z dziejów Szkoły Powszechnej w Bydgoszczy przy ul. Dworcowej 82 (1830-1939)*, [w:] *Bydgoska Oświata 1920-1995*, red. A. Bogucki, Bydgoszcz 1996, s. 14.
- Podgóreczny J., *„Dom Polski” w Bydgoszczy*, „Kalendarz Bydgoski” 1973, s. 172-175.

- Podgóreczny J., *W służbie książki i prasy polskiej. Bydgoszcz XIX-XX w.*, Bydgoszcz 1978, s. 77-79.
- Rządy pruskie w szkole: materiały do dziejów oporu szkolnego w zaborze pruskim*, Polskie Towarzystwo Pedagogiczne, 1907.
- Polska Bydgoszcz 1920-1930. Dziesięć lat pracy twórczej*, oprac. S. Nowakowski, K. Fiedler, T. Rzepecki T., Szpręga M., Piechocki A., Bydgoszcz 1930, s. 26.
- Rulka J., *Kształcenie nauczycieli w latach 1920-1970*, [w:] *Bydgoszcz w latach 1920-1970. Materiały z sesji popularnonaukowej*, Bydgoszcz 1972, s. 222-223.
- Romaniuk M., *Tiedemann Christoph Willers*, [w:] *Bydgoski słownik biograficzny*, t. 5, red. J. Kutta, Bydgoszcz 1998, s. 114-116.
- Romaniuk M., *Rubenaus Paul – Paweł*, [w:] *Bydgoski słownik biograficzny*, t. 2, Bydgoszcz 1995, s. 124-126.
- Romaniuk M., *Paweł Rubenaus – pierwszy polski inspektor szkolny w Bydgoszczy*, [w:] *Bydgoska Oświata 1920-1995*, red. A. Bogucki, Bydgoszcz 1996, s. 8-10.
- Turowski S., Zawadzki J., *Organizacja niemieckiego szkolnictwa powszechnego w Bydgoszczy w II Rzeczypospolitej*, „Kronika Bydgoska” 1991, t. 11, s. 85-109.
- Umiński J., *Katolickie Towarzystwa Robotników Polskich w Bydgoszczy w latach 1892-1939*, „Kronika Bydgoska” 1999, Tom specjalny wydany z okazji wizyty Papieża Jana Pawła II w Bydgoszczy, s. 98-99.
- Węgierska G., *Budowa szkół podstawowych w Bydgoszczy w latach 1920-1991*, [w:] *Bydgoska Oświata 1920-1995*, red. A. Bogucki, Bydgoszcz 1996, s. 108-129.
- Wojciak J., *Stosunki polityczne i narodowościowe w latach 1850-1914*, [w:] *Historia Bydgoszczy*, Warszawa-Poznań 1991, t. 1, s. 559-567, 570-574.
- Wojciak J., *Oświata, nauka, kultura. Bydgoskie szkolnictwo polskie w latach 1920-1939*, [w:] *Historia Bydgoszczy*, t. 2, cz. 1 (1920-1939), red. M. Biskup, Bydgoszcz 1999, s. 651-672.
- Wojciak J., *Główne problemy polskiego szkolnictwa podstawowego w Bydgoszczy w okresie dwudziestolecia międzywojennego*, [w:] *Bydgoska Oświata 1920-1995*, red. A. Bogucki, Bydgoszcz 1996, s. 32-37.
- Wojciechowski M., *Podkomisariat Naczelnej Rady Ludowej na obwód nadnotecki w Bydgoszczy (1919-1920)*, „Prace Komisji Historii BTN” 1969, t. 6, s. 119-141.
- Wojciechowski M., *W okresie pierwszej wojny światowej i powstania wielkopolskiego*, [w:] *Historia Bydgoszczy*, Warszawa-Poznań 1991, t. 1, s. 631-635.
- Wysocka A., *Bydgoszczanki wychodzą z domów na ulice, którym patronują królowie. Przyczynek do badań nad stowarzyszeniami kobiecymi w mieście od II połowy XIX w. do wybuchu I wojny światowej*, „Kronika Bydgoska” 2019, t. 40, s. 75-76.
- Wysocka A., *One budowały Niepodległą. (Nie)zwykle kobiety z terenu dzisiejszego województwa kujawsko-pomorskiego*, Bydgoszcz 2018.
- Żmudzka M., *Przedszkola i szkoły powszechne (elementarne) w międzywojennej Bydgoszczy*, [w:] *Szkice z dziejów bydgoskiej oświaty i wychowania w niepodległej II RP*, red. W. Jastrzębski, F. Sikora, P. Ziółkowski, Bydgoszcz 2018, s. 29-48.

In defense of Polish identity. Clandestine teaching, the fight for Polish education, culture and tradition in Bydgoszcz in the period of the Prussian Partition

keywords: clandestine teaching, education, Germanization, Prussian Partition, Bydgoszcz

Summary

During the 1870s, the Prussian educational legislation from the period of Kulturkampf issued a number of regulations restricting and affecting teaching of the Polish language. Resolutions issued afterwards led to the complete removal of this subject from schools. Progressing Germanization of the education system led to various forms of repression against Polish students, which resulted in a wave of school strikes and social protests. One of the methods of defense of the Polish language, culture and tradition was organizing clandestine teaching and self-learning groups. This article presented the patriotic role of Polish women, who in Bydgoszcz, in the period of the Prussian Partition, fulfilled the role of guardians of culture by offering clandestine classes in the Polish language, literature and history. The article also presented activity of Polish institutions as well as social, cultural and educational associations, supporting the fight for Polish education and national identity. It also described in brief initiatives aimed at Polonization of the education system in Bydgoszcz, undertaken since 1918.

Wahrung des Polentums. Bildung im Untergrund, Kampf um die polnische Schulbildung, Kultur und Tradition in Bydgoszcz in den Zeiten des preußischen Teilungsgebietes

Schlüsselwörter: Bildung im Untergrund, Schulwesen, Germanisierung, preußisches Teilungsgebiet, Bydgoszcz

Zusammenfassung

In den 70er Jahren des 19. Jahrhunderts erließ die preußische Bildungsgesetzgebung aus den Zeiten des Kulturkampfes eine Reihe von Verordnungen, die den Polnischunterricht beschränkten und verletzten. Spätere Verfügungen führten zur vollständigen Entfernung dieses Unterrichtsfachs aus den Schulen. Die fortschreitende Germanisierung der Schulbildung verursachte zahlreiche Formen von Repressionen gegen polnische Schüler, was folglich eine Kette von Schulstreiks und sozialen Protesten bewirkte. Eine der Methoden der Verteidigung der polnischen Sprache, Kultur und Tradition war die Organisierung der Bildung im Untergrund

und der Selbststudienkreise. In der vorliegenden Arbeit wurde u.a. die patriotische Rolle der polnischen Frauen geschildert, die in Bydgoszcz in dem preußischen Teilungsgebiet Kulturbeschützerinnen waren, indem sie im Untergrund Unterricht in Polnisch, Literatur und Geschichte gaben. In dem Artikel wurde ebenfalls die Tätigkeit von den polnischen Anstalten sowie von Sozial-, Kultur- und Bildungsgesellschaften, die die Bemühungen um die polnische Bildung und die nationale Identität unterstützten, dargestellt. Darüber hinaus wurden die seit dem Jahr 1918 ergriffenen Initiativen im Bereich der Polonisierung der Schulbildung in Bydgoszcz mit ein paar kurzen Worten beschrieben.